12. Sazonov M. Tsikavi y korysni dila // Radyans'ka osvita. – 14 lypnya 1956. – №29. – S.3.
13. Dol'chak A. Vyvchayemo rishennya plenumu // Radyans'ka osvita. – 29 lyutoho 1964. – №18. – S.3.
14. Alyeksyeyev V. Holova kolhospu // Radyans'ka osvita. – 14 sichnya 1956. – №3. – S.2.
15. Ps'ol V. Vyvchayemo materialy hrudnevoho plenumu TSK KPRS // Radyans'ka osvita. – 23 sichnya 1960. – №7. – S.1.
16. Pleche vchenoho // Radyans'ka osvita. – 12 lyutoho 1964. – №13. – S.1.
17. Shtoyko O. Ya shchaslyvyy ydu // Radyans'ka osvita. – 5 travnya 1958. – №18. – S.3.
18. Mordan' V. Krolenyata // Radyans'ka osvita. – 14 chervnya 1961. – №47. – S.4.
19. Virshi Leonida Kovalenka // Radyans'ka osvita. – 14 kvitnya 1962. – №30. – S.4.
20. Kovalenko L. Doyarka // Radyans'ka osvita. – 14 kvitnya 1962. – №30. – S.4.
21. Korovko A. Shchastya // Radyans'ka osvita. – 23 sichnya 1963. – №6. – S.4.
22. Horbach V. Nadykhaye i zobov'yazuye // Radyans'ka osvita. – 21 sichnya 1961. – №6. – S.3.
23. Berezovs'kyy F. Zemli – bohatyrs'ku sylu // Radyans'ka osvita. – 1 hrudnya 1963. – №95. – S.1–2.
24. Mulyarchuk S., Novykov S. Dopomoha pedinstytutu sil's'komu hospodarstvu // Radyans'ka osvita. – 26 hrudnya 1953. – №52. – S.3.
25. Portenko V. Kukurudza v plani roboty kafedry // Radyans'ka osvita. – 21 travnya 1955. – №21. – S.3.
26. Ihnat'yev B. Pryrodnychi kafedry v borot'bi za pidnesennya tvarynnytstva // Radyans'ka osvita. – 21 travnya 1955. – №21. – S.3.
27. Sosin P. Fakhova pidhotovka // Radyans'ka osvita. – 2 lypnya 1955. – №27. – S.2.
28. Boroda T. Nash vnesok // Radyans'ka osvita. – 23 lypnya 1955. – №30. – S.1.
29. Kravchenko L. Nashi zv'yazky mitsnitymut' // Radyans'ka osvita. – 8 bereznya 1958. – №10. – S.2.
30. Yankovs'kyy B., Luk'yanov L. V nohu z zhyttyam // Radyans'ka osvita. – 15 bereznya 1958. – №11. – S.3.

Lukyanenko O. V., *Ph.D. in History, Senior lecturer of cultural studies sub–department in V. G. Korolenko Poltava National Pedagogical University (Ukraine, Poltava), lukyanenko.ov@gmail.com*

«Shoulder of the scientist is a reliable support of the rural laborers»: agriculture in hands of the educators of pedagogical institutes of the Ukrainian SSR of the «thaw» period

The article illustrates the change in involving of the teams of the higher pedagogical institutes of the Ukrainian SSR in the agriculture activities during the period of de–Stalinization (1953–1964 biennium.). Application of content analysis of the pedagogical press allowed to illustrate the interpretation of the purpose of agricultural activities by the teaching faculty of the universities; to discover its real and desired semantic content, comparable opportunities in the organization of agricultural practices, selection and management of collective farms.

Keywords: *Every–day life, agriculture, higher pedagogical school, de–Stalinization.*

Лукьяненко А. В., *кандидат исторических наук, старший преподаватель кафедры культурологии, Полтавский национальный педагогический университет им. В. Г. Короленко (Украина, Полтава), lukyanenko.ov@gmail.com*

«Плечо ученого – надежная опора сельского труженика»: сельское хозяйство в руках коллективов педагогических вузов Украинской ССР времён «оттепели»

Иллюстрируются изменения в процессе привлечения коллективов пединститутов УССР периода десталинизации (1953–1964 гг.) к сельскому хозяйству. Применение метода контент–анализа педагогической прессы позволило проиллюстрировать толкование преподавателями вузов цели сельскохозяйственной деятельности педагогов; выявить ее реальное и желаемое содержательное наполнение, сравнить возможности в организации аграрной практики, селекции и управлении колхозами.

Ключевые слова: *повседневность, сельское хозяйство, высшая педагогическая школа, десталинизация.*

* * *

УДК 93(477)«1965/1966»:329.73:316.647.6

Паска Б. В.,
аспірант, Інститут історії, політології і міжнародних відносин, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника» (Україна, Івано–Франківськ), paskabogdan@i.ua

Луцький судовий процес над Валентином Морозом та Дмитром Іващенком у 1965–1966 роках

Проаналізовано судовий процес у Луцьку над В. Морозом та Д. Іващенком як типовий зразок репресій радянського тоталітарного режиму проти представників українського національного руху у середині 60–х рр. XX ст. Висвітлено причини, хід та наслідки судової розправи над волинськими дисидентами на основі детального аналізу архівної кримінальної справи та спогадів учасників подій. Розкрито методи ведення слідства щодо В. Мороза та Д. Іващенка працівниками КДБ, поведінку самих дисидентів під час допитів та судового засідання. Луцький судовий процес досліджується у контексті проведення режимом Л. Брежнєва першої хвилі арештів української інтелігенції. Автор робить висновок, що внаслідок спецоперації КДБ та судового процесу у 1965–1966 рр. було припинено активність луцького та івано–франківського осередків антирадянського руху опору, лідерами яких були Д. Іващенко та В. Мороз.

Ключові слова: *В. Мороз, Д. Іващенко, український дисидентський рух, перша хвиля арештів, радянський режим.*

Кінець 50–х – перша половина 60–х рр. XX ст. ознаменувалися активізацією українського національного руху. Розвінчання «культу особи» Сталіна на XX з'їзді КПРС та хрущовська «відлига» створили сприятливі умови для розгортання руху шістдесятників. З'явилось нове покоління інтелігенції, яке прагнуло до демократизації суспільства та дієвого забезпечення національних прав українського народу.

Активне розгортання українського національного руху викликало негативну реакцію зі сторони радянського режиму. Вже в останні роки правління М. Хрущова було розпочато процеси згортання основних елементів «відлиги» та наступу на шістдесятників. Після «палацового перевороту» у жовтні 1964 р., усунення Хрущова та приходу до влади неосталіністів–консерваторів на чолі з Л. Брежнєвим та М. Сусловим ці процеси набули значно більшого розмаху. Зрештою наступ режиму на діячів дисидентського руху вилився у масштабну спецоперацію КДБ, яка була проведена у серпні – вересні 1965 р. і отримала у вітчизняній історіографії назву «першої хвилі арештів» української інтелігенції. У слідчих ізоляторах опинилося чимало активних учасників українського національного руху – Михайло та Богдан Горині, Іван Гель, Михайло Осадчий, Михайло Масютко, Опанас Заливаха, Євгенія Кузнецова, Святослав Караванський та інші [16, с. 47–48]. У 1966 р. радянська влада організувала ряд судових процесів над дисидентами, більшість із яких було засуджено на різні за тривалістю (від кількох місяців до 6 років) терміни позбавлення волі. Серед заарештованих та пізніше засуджених були Валентин Мороз – історик–викладач, лідер та організатор луцького та івано–франківського осередків дисидентства, а також Дмитро Іващенко – викладач української літератури, один із керівників українського національного руху в Луцьку.

Предметом даного дослідження є причини, хід та результати слідства та суду над В. Морозом та Д. Іващенком у 1965–1966 рр. Щодо історіографії проблеми, то перша хвиля арештів українських дисидентів детально висвітлюється у працях А. Русначенка [22], О. Бажана, В. Данилюка [2], В. Барана, В. Даниленка [3], Є. Захарова [15], Ю. Зайцева [14], О. Обертаса [20]. Відомості

про луцький процес, розправу над керівниками місцевого дисидентського гуртка та їх соратниками містяться у дослідженнях Г. Касьянова [16] та І. Геля [11], проте вони фрагментарні і не зовсім точні. Основою джерельної бази є матеріали кримінальної справи В. Мороза та Д. Іващенка, що зберігається в архівах СБУ [4; 5; 6; 7; 8; 9; 10], спогади Р. Мороз [19], О. Ковальчук [17], П. Арсенича [1]. До завдань статті входять висвітлення передумов та ходу взяття під варту В. Мороза та Д. Іващенка, аналіз перебігу досудового та судового слідства над ними, дослідження тактики поведінки ув'язнених та працівників КДБ під час процесу.

В Луцьку до дисидентського гуртка В. Мороза та Д. Іващенка протягом 1964–1965 рр. входили студентки Анатолія Панас, Олеся Ковальчук, Марія Мельничук, Мирослава Герасимович, молодий поет Костянтин Шишко. Гурток виник спочатку як культурницький клуб шістдесятників, а після долучення до його діяльності В. Мороза еволюціонував у політичний дисидентський осередок. Основою діяльності луцького гуртка було поширення самвидавчих матеріалів, забороненої літератури дорадянського періоду і «тамвидаву», організація підпільних зборів, на яких відбувалися бесіди на антирадянську тематику. За активної участі В. Мороза було встановлено регулярні контакти та канали передачі самвидаву між луцьким гуртком, та львівським, київським та івано–франківським осередками українського національного руху. Завдяки діяльності гуртка в Луцьку було створено важливу ланку загальноукраїнського руху опору проти радянського режиму. Програма діяльності, запропонована лідером гуртка В. Морозом, що передбачала створення незалежної української держави, була однією із найбільш радикальних у середовищі українського дисидентства в даний період [4, арк. 78–79].

Приїзд В. Мороза у вересні 1964 р. до Івано–Франківська спричинився до активізації в місті та області українського національного руху. Протягом короткого проміжку часу історику вдалося створити потужний осередок руху опору в Івано–Франківську у формі гуртка викладачів, до якого увійшли Петро Арсенич, Іван Костинюк, Михайло Фіголь, Андрій Загоруйко, Іван Козовик, Ярослав Мельничук та інші [1, с. 6].

Активна дисидентська діяльність В. Мороза викликала занепокоєння зі сторони органів КДБ. Протягом 1964–1965 рр. спецслужбами було організовано прослуховування квартир Д. Іващенка у Луцьку та В. Мороза в Івано–Франківську, де відбувались таємні зібрання для обговорення питань боротьби проти радянського режиму, а також особисте стеження за В. Морозом [17, с. 522–523; 19, с. 50]. У серпні 1965 р. працівники міліції не дали змоги В. Морозу взяти участь у відкритті пам'ятника Т. Шевченку в с. Шешори на Косівщині та масштабному мітингу з цього приводу [11, с. 202]. Історик знав про увагу до його антирадянської діяльності зі сторони КДБ, обговорював стратегію поведінки під час можливого арешту з Є. Сверстюком, Б. Горинем, А. Панас, О. Ковальчук [4, арк. 97–98]. У червні 1965 р. з метою посилення конспірації В. Мороз дав доручення активним учасницям луцького осередку А. Панас та О. Ковальчук підшукати нову квартиру на околиці міста для проведення зібрань.

Проте, за свідченнями сучасників, В. Мороз не сприймав серйозно загрозу можливої розправи зі сторони режиму, сподіваючись на імовірний тиск міжнародної спільноти на радянський уряд [17, с. 522]. Влітку 1965 р. до івано–франківського помешкання В. Мороза прибув львівський діяч руху опору Михайло Горинь та через дружину історика Раїсу передав попередження про можливі переслідування українських дисидентів зі сторони режиму, заявивши, що «…з партійних кіл просочилася вістка про обговорення на верхах росту націоналістичних настроїв в Україні». Прорахунком історика було те, що він не серйозно віднісся, не надав уваги повідомленню М. Гориня та не встиг сховати всю заборонену літературу, яка була в його квартирі [19, с. 52–53].

У кінці серпня 1965 р. працівники луцького та івано–франківського управлінь КДБ УРСР розпочали операцію щодо ліквідації місцевих осередків антирадянського руху опору. 30 серпня 1965 р. в органи КДБ поступила заява Марії Ганцяк (Влад), поетеси з Косова, до якої в гості часто приїжджав В. Мороз. Вона надала слідчим свідчення про поширення істориком самвидавчої літератури. Наступного дня чоловік поетеси Дмитро Ганцяк передав в івано–франківське управління КДБ заборонені радянською цензурою книги «Вивід прав України» та «Братське послання українців сербському товариству «Зоря», які розповсюджував В. Мороз [7, арк. 2–4, 9–11]. Одночасно 31 серпня 1965 р. на шляху з Рівного до Луцька було затримано студентку Луцького педагогічного інституту Олесю Ковальчук. Після багатогодинного допиту, морального та психологічного тиску на активну учасницю луцького дисидентського гуртка слідчим КДБ вдалося отримати від Ковальчук усну заяву та покази, необхідні для затримання В. Мороза та Д. Іващенка [17, с. 523–525]. 1 вересня 1965 р. Івано–Франківське управління КДБ відкрило кримінальну справу щодо Валентина Мороза, а Луцьке – щодо Дмитра Іващенка [4, арк. 6–7, 180–181]. Хоча формально справи цих дисидентів було об'єднано в одне провадження тільки 25 листопада 1965 р. [4, арк. 2–3], всі слідчі дії у Луцьку та Івано–Франківську відбувалися узгоджено та синхронно.

Розслідування кримінальної справи Д. Іващенка у Луцьку було доручено групі слідчих у складі старшого лейтенанта М. Кольчика (голова), майора Матвієнка, майора Плаксюка і старшого лейтенанта Ковтуна [4, арк. 181]. Слідством щодо В. Мороза у Івано–Франківську зайнявся лейтенант КДБ Семенюк [4, арк. 6].

Арешти дисидентів було проведено одночасно і раптово. 1 вересня 1965 р. співробітники КДБ затримали В. Мороза на його квартирі в Івано–Франківську та провели обшук помешкання. В результаті обшуку було вилучено чимало матеріалів самвидаву, зокрема, статті «Відповідь матері Симоненка – Щербань Г. Ф.», «За ленінський облік – і на ниві культурній!», «Клопотання прокуророві УРСР про серйозні помилки і проголошення русифікації міністром вищої та середньої освіти УРСР Ю. М. Даденковим» С. Караванського, текст виступу І. Дзюби у Спілці письменників України до 30–річчя від дня народження В. Симоненка 16 січня 1965 р., вірші В. Сосюри «Два Володьки» та уривок з поеми «Мазепа», зошит із піснями українських повстанців, а також щоденники В. Мороза за період 1961–1965 рр. [4, арк. 12–14]. Працівники КДБ не помітили та не вилучили працю ідеолога українського інтегрального націоналізму Д. Донцова «Поетка українського

Рісорджименто» (1922 р. видання), яка була замаскована під збірник творів Лесі Українки [19, с. 55].

Того ж дня луцькі кадебісти провели затримання Д. Іващенка [4, арк. 182–184]. У результаті особистого обшуку у нього було знайдено фотокопію книги М. Прокопа «Україна і українська політика Москви», яка була видана за кордоном, а також саморобний зошит із матеріалами самвидаву, серед яких знаходилися статті «З приводу процесу над Погружальським», «Українська освіта в шовіністичному зашморзі», «Лист до письменниці Ірини Вільде та її земляків, які не бояться правди», виступ Василя Лобка на Всеукраїнській республіканській конференції з питань культури української мови 12 лютого 1963 р. тощо. Також в Іващенка було вилучено фотоапарат «Мир», за допомогою якого він робив копії антирадянських книг, виданих за кордоном [4, арк. 193–196].

Після цього на квартирі Д. Іващенка в Луцьку 2 і 10 вересня 1965 р. було проведено ще два обшуки, під час яких слідчі вилучили значну кількість забороненої літератури. Зокрема, кадебістам вдалося знайти два саморобні зошити із віршами українських поетів–шістдесятників М. Вінграновського, І. Драча, В. Симоненка, Л. Костенко, Д. Павличка, С. Тельнюка, статтями літературних критиків І. Дзюби та Є. Сверстюка та іншими самвидавчими матеріалами. Також було вилучено книги Ф. Колесси «Українська усна словесність» (1938 р. видання), А. Товкачевського «Утопія і дійсність» (1911 р. видання), а також «Як судили Мирослава Січинського» (1910 р. видання). Але найціннішими знахідками співробітників каральних органів були фотокопії книг «Вивід прав України», яка побачила світ у 1964 р. у мюнхенському видавництві «Пролог», «Братське послання українців сербському товариству «Зоря» (1868 р.), а також речові докази – друкарська машинка «Москва», фотозбільшувач, саморобний дерев'яний пристрій для виготовлення фоторепродукцій та десять фотоплівок із забороненими матеріалами [4, арк. 198–204]. Більшість вилучених під час обшуків у В. Мороза та Д. Іващенка документів і статей кваліфікувалися слідчими як «антирадянські» та «наклепницькі».

Період слідства за кримінальними провадженнями В. Мороза та Д. Іващенка тривав протягом трьох місяців – із 1 вересня до 1 грудня 1965 р. За цей період у місцях проживання фігурантів справи та їх близького оточення було здійснено 18 обшуків. Із них 12 було проведено на Волині та 6 – на Івано–Франківщині. В результаті обшуків працівниками КДБ було вилучено більше 150 документів антирадянського спрямування. Ще 12 документів свідки у справі добровільно принесли у органи КДБ [4; 5; 6; 7]. Ці матеріали склали основу доказової бази, яка використовувалась під час слідства проти В. Мороза та Д. Іващенка.

Протягом перших десяти днів вересня слідча група Кольчика досить оперативно провела серію обшуків у Луцьку та на території Волинської області. 2 вересня 1965 р. синхронно було організовано 6 обшуків на квартирах К. Шишка [6, арк. 45], С. Забужка [7, арк. 192], батьків М. Мельничук в Луцьку, самої М. Мельничук у с. Затурці [6, арк. 230] та А. Панас в м. Ківерці [6, арк. 11]. Трохи згодом кадебісти обшукали будинки директора школи в с. Смідин Ковельського району Івана Пітченка [6, арк. 269] та працівника Волинського краєзнавчого музею Івана Чернецького в с. Ровенці Рожищанського району, а також робоче місце останнього [6, арк. 209]. В результаті спецоперації було повністю припинено діяльність луцького осередку українського національного руху та вилучено практично всі самвидавчі і тамвидавчі матеріали, які поширювалися в його середовищі.

На Івано–Франківщині проведення обшуків відбувалось менш інтенсивно. Тільки 28 вересня 1965 р. група слідчих КДБ під керівництвом Семенюка здійснила два обшуки в обласному центрі, в результаті яких було ліквідовано приватні бібліотеки Марії Ульванської та Меланії Грушкевич, що були основними джерелами забороненої літератури дорадянського періоду для В. Мороза [7, арк. 96, 107]. Під час обшуків, які працівники КДБ провели на квартирі знайомого В. Мороза та П. Арсенича студента–заочника Петра Рогожинського у Яремчі [7, арк. 48] та у будинках братів Миколи та Богдана Гули у селах Городенківського району, жодної літератури антирадянського спрямування виявлено не було [7, арк. 75–78].

Під час проведення слідства щодо В. Мороза та Д. Іващенка працівники КДБ мали на меті в першу чергу добитися щиросердечного каяття заарештованих. Протягом вересня–листопада 1965 р. було організовано 17 допитів В. Мороза та 19 – Д. Іващенка [4; 5]. Один із заарештованих під час «першого покосу» українських дисидентів І. Гель так описав поведінку слідчих під час допитів: «У перші два–три тижні слідство тривало щоденно упродовж багатьох годин, хоч у протоколах post factum відображалися «цивілізовані» години робочого дня… окрім слідчого в кабінеті постійно перебувало кілька офіцерів–слідчих, оперативників, психологів, які намагалися зламати волю підслідного погрозами, брутальним російським матюганом, шантажували рідними, а також обіцяли всілякі блага, якщо заарештований дасть згоду співпрацювати з КДБ» [11, с. 234]. Очевидно, в таких умовах відбувалися і допити лідерів луцького дисидентського гуртка.

Всі протоколи допитів В. Мороза та Д. Іващенка у архівній кримінальній справі складалися не самими підслідними, а працівниками КДБ. Це уможливлювало досить довільні інтерпретації слів арештованих, підтасовки та фальсифікації протоколів допитів. Дисидент В. Чорновіл у своїй праці «Правосуддя чи рецидиви терору?», вказував на те, що такі методи отримання показів, потрібних кадебістам для обґрунтування вини дисидентів, були однією із характерних ознак першої хвилі арештів [13, с. 40].

На початку вересня 1965 р. В. Мороз вибрав тактику часткової відкритості на допитах, які проводив слідчий Семенюк. Настрій дисидента в цей період був достатньо бадьорий та «бойовий», він ще не усвідомлював всю складність ситуації, про що свідчить його записка до дружини Раїси, жартівливо підписана «Аполоніс кріміналіс» [19, с. 60]. Історик показово йшов на співпрацю зі слідством, але при цьому заперечував свою причетність до «антирадянської агітації та пропаганди».

Однак, на допитах 7 і 8 вересня В. Мороз перестав заперечувати антирадянський характер своєї діяльності. Під тиском працівників КДБ дисидент визнав власні погляди «націоналістичними», став давати покази про те, що «…літературу поширював цілком свідомо, знаючи, що вона є антирадянською» [4, арк. 65]. Остаточна зміна тактики В. Мороза у протистоянні із слідчими

КДБ відбулася 10 вересня. На допиті дисидент повністю визнав свою вину щодо здійснення «антирадянської агітації та пропаганди», розкаявся у вчиненому та почав детально описувати власну систему поглядів, які стосувалися створення незалежної української держави, а також діяльність щодо створення осередків українського національного руху у Луцьку та Івано–Франківську [4, арк. 75].

На відміну від В. Мороза, Д. Іващенко, у якого вдома вилучили набагато більшу кількість забороненої літератури, пішов на співпрацю зі слідчими вже з перших допитів на початку вересня. До 10 вересня він на допитах надав інформацію про поширення самвидавчих матеріалів, відносини із викладачем С. Забужком, літературним критиком Є. Сверстюком, а також зізнався у «скоєнні злочину» [4, с. 251–266].

На думку дослідника Г. Касьянова, зізнання взятих під варту дисидентів під час проведення допитів було однією із характерних рис першої хвилі арештів. Єдиним із більше 25 заарештованих, хто відмовився визнавати свою вину, був досвідчений в'язень 1930–х рр. Михайло Масютко [16, с. 50]. З однієї сторони, це можна пояснити відсутністю у діячів українського національного руху необхідного політичного досвіду протистояння радянській системі, а з іншої – жорсткістю і підступністю методів їх обробки зі сторони слідчих КДБ.

Після особистого зізнання В. Мороза та Д. Іващенка їх 10 вересня 1965 р. було притягнено по кримінальній справі як обвинувачених за статтею 62, ч. І Кримінального Кодексу УРСР [4, арк. 70–71, 285]. Викладачам інкримінувалася «агітація або пропаганда, проваджена з метою підриву чи ослаблення Радянської влади або вчинення окремих особливо небезпечних державних злочинів, поширювання з тією ж метою наклепницьких вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад, а так само розповсюдження або виготовлення чи зберігання з тією ж метою літератури такого ж змісту». Максимальним покаранням за цією статтею було позбавлення волі на строк до 7 років [23].

Із протоколів допитів підслідних можна зробити висновок, що основною метою слідчих КДБ на другому етапі слідства (після 10 вересня) був пошук необхідних доказів щодо висунення нових обвинувачень вже за статтею 64 КК УРСР («організаційна діяльність, спрямована до вчинення особливо небезпечних державних злочинів»). Ця стаття передбачала значно суворіші покарання аж до довічного ув'язнення [24]. Очевидно, від радянського керівництва надійшли вказівки подати український рух опору як одну велику «націоналістичну» організацію та якомога жорсткіше покарати активних його учасників. Під час допитів В. Мороза та Д. Іващенка слідчі КДБ в першу чергу цікавилися питаннями існування писаної програми в учасників луцького дисидентського гуртка, наявністю зв'язків із діячами київського та львівського центрів руху опору та каналів передачі забороненої літератури до Івано–Франківська та Луцька. Спочатку В. Мороз та Д. Іващенко категорично заперечили свою причетність до будь–якого роду «організаційної діяльності», а також наявність основних атрибутів організації – таких як писана програма і тактика діяльності. Це не завадило слідчим 25–26 листопада 1965 р. ухвалити постанови про притягнення заарештованих як обвинувачених за ст. 62, ч. І та ст. 64 КК УРСР. Тоді ж працівники КДБ добилися формального визнання В. Морозом та Д. Іващенком своєї вини за обома статтями [4, арк. 169–171; 5, арк. 191–194].

Про підозру у проведення «антирадянської агітації та пропаганди» було оголошено також членам луцького дисидентського гуртка Анатолії Панас, Олесі Ковальчук та Костянтину Шишку, однак їм вдалося уникнути кримінальної відповідальності [5; 6].

29 листопада 1965 р. обвинуваченим В. Морозу та Д. Іващенку було оголошено про закінчення попереднього слідства, а Волинська колегія адвокатів призначила захисниками політв'язнів відповідно Я. Кудацьку та Є. Гайдученко [10, арк. 68–69]. Після перегляду матеріалів кримінальної справи адвокати подали клопотання про зняття із підслідних звинувачення за статтею 64 КК УРСР як недоведені, проте вони були відхилені слідчими КДБ [10, арк. 70–80]. Тому в обвинувальному висновку, який було складено 1 грудня 1965 р. Морозу та Іващенку інкримінувалося у першу чергу «проведення організаційної діяльності, спрямованої на вчинення особливо небезпечних злочинів» [10, арк. 97–98].

5 січня 1966 р. матеріали справи лідерів луцького дисидентського гуртка були передані до Волинського обласного суду. В. Мороз ретельно готувався до процесу. 13 січня, за кілька днів до судового засідання, він за родинні кошти найняв собі іншого адвоката – Кормільця із Івано–Франківська [10, арк. 108–110]. Кримінальна справа В. Мороза та Д. Іващенка слухалась у Луцьку у відкритому судовому засіданні 17–20 січня 1966 р. [10, арк. 122]. Це був перший судовий процес над українськими дисидентами, заарештованими під час «першого покосу».

Офіційно судове засідання у справі В. Мороза та Д. Іващенка носило відкритий характер, головуючим судової колегії було призначено І. Целуйка. Проте на практиці, як пізніше пригадував Д. Іващенко, суд був відкритим тільки частково: «…процедура заповнювання невеликої зали засідань була пародійною: в дверях стояла варта, попри яку вільно пройшли слідчі, інші кагебісти, партійні чиновники, парторг інституту, інші «свої» люди, а родичів і близьких не пропустили». У судовій залі були присутні також група «політично надійних» викладачів та студентів луцького педінституту [11, с. 241]. На засідання суду було викликано 21 свідка, з яких четверо не змогли приїхати до Луцька за станом здоров'я [10, арк. 111–120].

Відповідно до стенограми судового засідання вже на його початку і В. Мороз, і Д. Іващенко визнали себе винними. Їх адвокати намагалися в першу чергу спростувати звинувачення підсудних в організаційній діяльності проти радянської влади, тоді як проведення керівниками луцького гуртка «антирадянської агітації та пропаганди» ними не заперечувалося [10, арк. 124–145зв]. Проте в ході суду захистом дисидентів було обрано різну тактику поведінки. В. Мороз намагався брати усю відповідальність на себе, відкрито розповідав про свою програму боротьби за незалежність України, організації підпільної боротьби, поширення забороненої літератури. При цьому історик зауважував, що причинами початку антирадянської діяльності були недоліки у національній політиці радянської влади в Україні, русифікація українського народу. В. Мороз прямо заявив, що «…в Радянському Союзі існують пережитки шовінізму» [10, арк. 189зв]. Навіть каючись, дисидент не відмовлявся від своїх поглядів, а тільки говорив про необхідність переходу від підпільних до легальних методів боротьби

за відстоювання інтересів українського народу. Фактично свої виступи під час судового засідання В. Мороз перетворив на трибуну поширення власних поглядів та власного бачення ситуації в Україні, яке кардинально відрізнялася від офіційної політики комуністичної партії.

Адвокат Д. Іващенка Гайдученко прагнула довести, що її підзахисний перебував під впливом В. Мороза, що саме історик був основним ініціатором зібрань луцького гуртка та розмов антирадянського характеру, поширення самвидаву. Цю тезу підтримав також під час свого виступу і сам Іващенко [10, арк. 143]. Така його позиція була сприятливою в першу чергу для сторони обвинувачення. Радянська влада намагалася добитися повної дискредитації дисидентів, показавши на суді суперечки між Морозом та Іващенком та розбіжності в їх поглядах. Ймовірно, цей фактор був однією із причин відкритості судового процесу. Проте захист В. Мороза не піддався на цю провокацію. У протоколі судового засідання не зафіксовано жодного звинувачення чи перекладання «провини» в сторону Іващенка зі сторони Мороза та його адвоката Кормільця.

Позиція Іващенка на суді була більш поміркованою, ніж позиція Мороза. Іващенко говорив про те, що ніколи не виступав проти основ радянської влади, а тільки був незадоволений деякими фактами зневаги до українського народу в СРСР. Він заявив, що повністю відмовився від своїх попередніх поглядів [10, арк. 143].

Викликані на судовий процес свідки у своїй більшості давали покази на користь дисидентів. Зокрема, А. Панас заявила, що В. Мороз не давав вказівок поширювати літературу антирадянського спрямування, а говорив тільки про розповсюдження серед народу літератури загалом. Також вона заперечувала факт здійснення підсудними розмов про відокремлення України від СРСР [10, арк. 148]. Поету К. Шишку під час дачі свідчень вдалося розповісти присутнім на суді про зміст самвидавської статті «З приводу процесу над Погружальським». Фактично він долучився до критики радянського режиму, заявивши, що в організації пожежі у київській бібліотеці Академії наук УРСР, під час якої було спалено значну кількість фондів українського відділу, «…звинувачуються великодержавні шовіністи» [10, арк. 158]. Викладач івано–франківського педінституту П. Арсенич заперечував більшість обвинувачень на адресу В. Мороза [1, с. 7]. 19 січня до Луцька було привезено заарештованих лідерів львівського центру українського національного руху Михайла та Богдана Горинів, які були допитані як свідки та дали покази про передачу самвидавчих матеріалів В. Морозу та Д. Іващенку [12, с. 119–121].

20 січня 1966 р. Волинський обласний суд виніс вирок у справі В. Мороза та Д. Іващенка. Судова колегія зробила висновок, що їх обвинувачення у «антирадянській агітації та пропаганді» було доведено під час процесу та визнала лідерів луцького гуртка винними за ст. 62, ч. 1 КК УРСР. Важливим здобутком захисту Мороза та Іващенка було виправдання їх судом за ст. 64 КК УРСР та відкинення звинувачення в «організаційній діяльності» проти радянської влади [21, с. 374]. Цей факт є свідченням того, що тиск зі сторони радянського режиму на український дисидентський рух під час першої хвилі арештів ще не був сильним, а метою влади було в першу чергу залякування активних представників руху. Під час обрання міри покарання судом було враховано більш «правильну» з точки зору режиму поведінку Д. Іващенка під час процесу, а також його активну участь у бойових діях під час Другої світової війни у складі радянської армії. Зрештою, В. Мороза було засуджено до чотирьох, а Д. Іващенка – до двох років позбавлення волі в колоніях суворого режиму [21, с. 374].

На думку дослідника Захарова, причиною того, що заарештовані у 1965 р. дисиденти не отримали тривалих термінів ув'язнення, була непідготовленість репресивних акцій, які були ініційовані із Кремля та їх несподіваність для української владної верхівки. Перший секретар ЦК КПУ П. Шелест та голова КДБ УРСР Нікітченко були противниками втручання союзного центру у справи України та намагалися полегшити долю заарештованих представників української інтелігенції [15, с. 96]. Тому можна припустити, що скасування луцьким судом обвинувачення, висунутого В. Морозу та Д. Іващенку за ст. 64, було санкціоноване зі сторони вищого керівництва УРСР.

Після розгляду касації у луцькій справі Верховний суд УРСР 1 березня 1966 р. відмовив В. Морозу та адвокату Кормільцю в задоволенні їх скарг; вирок Волинського обласного суду для дисидента, який увійшов у законну силу, було залишено без змін [10, арк. 233зв]. Невдовзі для відбуття покарання В. Мороза та Д. Іващенка було відправлено у мордовські виправно–трудові табори.

В. Мороз в результаті луцького судового процесу отримав набагато суворіше покарання, ніж Д. Іващенко. Основну причину цього вбачаємо в наступному. На думку дослідника А. Русначенка, В. Мороз станом на 1965 р., поряд із В. Чорноволом, братами Горинями, І. Гелем, Є. Пронюком, М. Масютком належав до невеликої групи лідерів українського національно–визвольного руху. Він був готовий виступити проти радянського режиму, прагнув відновлення незалежності України, розглядав культурницьку діяльність тільки як перехідний етап до політичної боротьби [22, с. 157–158]. Тому працівники репресивних органів тоталітарної системи добилися якомога більшого терміну ув'язнення для В. Мороза, що мало на меті ламання характеру дисидента, його волі до подальшої боротьби проти режиму. Проте, як засвідчили події другої половини 60–70–х рр. XX ст., луцький судовий процес став для В. Мороза тільки поштовхом до відкритого протистояння із радянською системою, а його погляди стали більш радикальними.

В подальшому сам В. Мороз негативно і критично оцінював свою поведінку під час першого судового процесу, зокрема визнання вини та співпрацю зі слідством. У 1970 р. у своєму есе «Серед снігів», пригадуючи події середини 60–х рр., він писав: «Погано, що не було поряд людини, яка сказала б сувору правду у вічі – тоді, коли я на першому слідстві поводив себе не найкращим чином» [18, с. 100–101].

Таким чином, судовий процес 1965–1966 рр. над дисидентами В. Морозом та Д. Іващенком був складовою першої хвилі репресій брежнєвського режиму проти українського національного руху. Арешти Мороза в Івано–Франківську та Іващенка в Луцьку працівниками КДБ були цілеспрямовано організовані за вказівкою із Кремля. Поведінка заарештованих та свідків під час слідства та суду не була бездоганною через їх непідготовленість до прямого протистояння із системою та значний моральний та психологічний тиск зі сторони кадебістів. Характерною рисою луцького процесу в порівнянні з іншими судовими процесами над дисидентами періоду першої хвилі

арештів була його часткова відкритість, що дало змогу обвинуваченому В. Морозу здійснювати пропаганду своїх поглядів прямо в залі суду. Результатом процесу було засудження В. Мороза та Д. Іващенка на достатньо тривалі терміни ув'язнення, що було свідченням значного зростання тиску зі сторони радянського режиму на український дисидентський рух. Тим не менше внаслідок спецоперації КДБ протягом кількох місяців було припинено діяльність луцького та івано–франківського осередків антирадянського руху опору, а найбільш активні їх учасники були піддані репресіям та адміністративному тиску.

Список використаних джерел

1. Арсенич П. Незламний лідер руху опору / П. Арсенич // Університет. – 2011. – №29. – С.6–7.
2. Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50–х – 80–ті рр. XX ст.) / О. Бажан, Ю. Данилюк. – К.: Рідний край, 2000. – 616 с.
3. Баран В. Україна в умовах системної кризи (1946–1980–і рр.) / В. Баран, В. Даниленко. – К.: Альтернативи, 1999. – 304 с.
4. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф.6. – Спр.75128–ФП. – Т.1. – Арк.1–304.
5. Там само. – Т.2. – Арк.1–297.
6. Там само. – Т.3. – Арк.1–301.
7. Там само. – Т.4. – Арк.1–270.
8. Там само. – Т.6. – Арк.1–70.
9. Там само. – Т.7. – Арк.1–229.
10. Там само. – Т.8. – Арк.1–278.
11. Гель І. Виклик системі: український визвольний рух другої половини XX століття / Ред. та упор. І. Єзерська; Центр досліджень визвольного руху. – Львів: Часопис, 2013. – 392 с.
12. Горинь Б. Не тільки про себе. Книга друга (1965–1985) / Б. Горинь. – К.: Пульсари, 2008. – 648 с.
13. Деревінський В. В'ячеслав Чорновіл. Нарис портрета політика: Монографія / В. Деревінський. – Тернопіль: Джура, 2011. – 224 с.
14. Зайцев Ю. Перший покіс дисидентів / Ю. Зайцев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://map.lviv.ua/statti/zajcev5.html.
15. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987) / Б. Захаров. – Харків: Фоліо, 2003. – 144 с.
16. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80–х років / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
17. Ковальчук О. Нас було семеро / О. Ковальчук // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Волинська область. – Кн.1. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. – С.517–529.
18. Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен: Сучасність, 1975. – 286 с.
19. Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня / Р. Мороз. – Львів: Свічадо, 2005. – 216 с.
20. Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960–і – початок 1970–х років) / О. Обертас. – К.: Смолоскип, 2010. – 300 с.
21. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Волинська область. – Кн.1. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. – 976 с.
22. Русначенко А. Національно–визвольний рух в Україні: середина 1950–х – початок 1990–х років / А. Русначенко. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1998. – 720 с.
23. Стаття 62 КК УРСР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.khpg.org/index.php?id=1162803885.
24. Стаття 64 КК УРСР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.khpg.org/index.php?id=1162803908.

References

1. Arsenych P. Nezlamnyi lider rukhu oporu / P. Arsenych // Universytet. – 2011. – №29. – S.6–7.
2. Bazhan O. Opozytsiia v Ukraini (druha polovyna 50–kh – 80–ti rr. XX st.) / O. Bazhan, Yu. Danyliuk. – K.: Ridnyi krai, 2000. – 616 s.
3. Baran V. Ukraina v umovakh systemnoi kryzy (1946–1980–i rr.) / V. Baran, V. Danylenko. – K.: Alternatyvy, 1999. – 304 s.
4. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy. – F.6. – Spr.75128–FP. – T.1. – Ark.1–304.
5. Tam samo. – T.2. – Ark.1–297.
6. Tam samo. – T.3. – Ark.1–301.
7. Tam samo. – T.4. – Ark.1–270.
8. Tam samo. – T.6. – Ark.1–70.
9. Tam samo. – T.7. – Ark.1–229.
10. Tam samo. – T.8. – Ark.1–278.
11. Hel I. Vyklyk systemi: ukrainskyi vyzvolnyi rukh druhoi polovyny XX stolittia / Red. ta upor. I. Yezerska; Tsentr doslidzhen vyzvolnoho rukhu. – Lviv: Chasopys, 2013. – 392 s.
12. Horyn B. Ne tilky pro sebe. Knyha druha (1965–1985) / B. Horyn. – K.: Pulsary, 2008. – 648 s.
13. Derevinskyi V. Viacheslav Chornovil. Narys portreta polityka: Monohrafiia / V. Derevinskyi. – Ternopil: Dzhura, 2011. – 224 s.
14. Zaitsev Yu. Pershyi pokis dysydentiv / Yu. Zaitsev [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://map.lviv.ua/statti/zajcev5.html.
15. Zakharov B. Narys istorii dysydentskoho rukhu v Ukraini (1956–1987) / B. Zakharov. – Kharkiv: Folio, 2003. – 144 s.
16. Kasianov H. Nezghodni: ukrainska intelihentsiia v rusi oporu 1960–80–kh rokiv / H. Kasianov. – K.: Lybid, 1995. – 224 s.
17. Kovalchuk O. Nas bulo semero / O. Kovalchuk // Reabilitovani istoriieiu: U dvadtsiaty semy tomakh. Volynska oblast. – Kn.1. – Lutsk: VAT «Volynska oblasna drukarnia», 2010. – S.517–529.
18. Moroz V. Esei, lysty y dokumenty / V. Moroz. – Miunkhen: Suchasnist, 1975. – 286 s.
19. Moroz R. Proty vitru. Spohady druzhyny ukrainskoho politviaznia / R. Moroz. – Lviv: Svichado, 2005. – 216 s.
20. Obertas O. Ukrainskyi samvydav: literaturna krytyka ta publitsystyka (1960–i – pochatok 1970–kh rokiv) / O. Obertas. – K.: Smoloskyp, 2010. – 300 s.
21. Reabilitovani istoriieiu: U dvadtsiaty semy tomakh. Volynska oblast. – Kn.1. – Lutsk: VAT «Volynska oblasna drukarnia», 2010. – 976 s.
22. Rusnachenko A. Natsionalno–vyzvolnyi rukh v Ukraini: seredyna 1950–kh – pochatok 1990–kh rokiv / A. Rusnachenko. – K.: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy, 1998. – 720 s.
23. Stattia 62 KK URSR [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://archive.khpg.org/index.php?id=1162803885.
24. Stattia 64 KK URSR [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://archive.khpg.org/index.php?id=1162803908.

Paska B. V., *PhD student, Institute of History, Political Science and International Relations, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ukraine, Ivano–Frankivsk), paskabogdan@i.ua*

The trial procedure in Luts'k of Valentyn Moroz and Dmytro Ivashchenko in 1965–1966

In the article is analyzed the trial procedure in Lutsk under V. Moroz and D. Ivashchenko as a typical example of the Soviet totalitarian regime repressions against the members of the Ukrainian national movement in the mid of 60–s of XX–th century. The causes, course and consequences of judicial massacre under Volyn dissidents based on a detail analysis of archival criminal case and memories of the participants of the events. Reveals the methods of investigation which are concerning to Moroz and Dmitry Ivaschenko by the employees of the KDB, the behavior of dissidents themselves during the interrogations and trials. Lutsk trial process is studied in the context of L. Brezhnev regime the first wave of arrests of Ukrainian intellectuals. The author concludes that as a result of special operation of KDB and trial procedure in 1965–1966 there was suspended the activity of Lutsk and Ivano–Frankivsk centres of anti–Soviet resistance movement, whose leaders were D. Ivaschenko and V. Moroz.

Keywords: *V. Moroz, D. Ivashchenko, Ukrainian dissident movement, the first wave of arrests, the Soviet totalitarian regime.*

Паска Б. В., *аспирант, Институт истории, политологии и международных отношений, ГВУЗ «Прикарпатский национальный университет им. В. Стефаника» (Украина, Ивано–Франковск), paskabogdan@i.ua*

Луцкий судебный процесс над Валентином Морозом и Дмитрием Иващенком в 1965–1966 годах

Проанализирован судебный процесс в Луцке над В. Морозом и Д. Иващенко как типичный образец репрессий советского тоталитарного режима против представителей украинского национального движения в середине 60–х гг. XX в. Освещены причины, ход и последствия судебной расправы над волынскими диссидентами на основе детального анализа архивного уголовного дела и воспоминаний участников событий. Раскрыты методы ведения следствия по В. Морозу и Д. Иващенко работниками КГБ, поведение самих диссидентов во время допросов и судебного заседания. Луцкий судебный процесс исследуется в контексте проведения режимом Брежнева первой волны арестов украинской интеллигенции. Автор делает вывод, что в результате спецоперации КГБ и судебного процесса в 1965–1966 гг. было прекращено активность луцкого и ивано–франковского центров антисоветского сопротивления, лидерами которых были Д. Иващенко и В. Мороз.

Ключевые слова: *В. Мороз, Д. Иващенко, украинский диссидентское движение, первая волна арестов, советский тоталитарный режим.*

* * *